

Ovaj tekst, kao što mu i naslov govori, prati stanoviti trag. Nazvali smo ga Izidinim, jer velika božica Egipta, a potom posebice Aleksandrije, amblematski sažima čitav niz kulturnih i kulturalnih fenomena egipatskog podrijetla ili obličja što se ukazuju na tlu Rimskoga Carstva, pa tako i na našem tlu koje bijaše njegovim dijelom. Time pristajemo uz bujni tijek istraživanja istočnih kultova i njihovih spomenika na širokom prostoru grčko–rimskoga svijeta, što se zadnjih desetljeća posebice iskazivalo u nizu *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO), što ga je u Leidenu pokrenuo pokojni profesor Maarten J. Vermaseren, a nastavili ga, nakon njegova neprežaljena odlaska, supruga mu M. E. C. Vermaseren–Van Haaren i asistentica Margreet B. de Boer.

Područje kojemu pripadaju i hrvatske zemlje nosi tragove egipatskih vjerovanja, što već jedno stoljeće privlače pozornost znanstvenika. Pokušaje djelomičnih ili cjelovitih sinteza možemo pratiti od konca 19. stoljeća. Tada je objelodanjen pregled Wilhelma Drexlera, *Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern, Mythologische Beiträge* (Drexler 1890). Riječ je o letimičnom pregledu spomenika s područja koje se uglavnom nalazilo u sklopu tadanje Austro–Ugarske Monarhije, čime su obuhvaćeni i naši spomenici, kako dalmatinskoga, tako i panonskog područja. Dio Drexlerova teksta koji se odnosi na Dalmaciju objelodanjen je u talijanskome prijevodu, pod naslovom *Il culto delle divinità egiziane in Dalmazia* (BASD XXIII, 1900., 145–158).

U knjizi Rastislava Marića, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933., nabrojani su i neki spomenici egipatskoga kulturnog kruga. Pregled je nepotpun, podatci su djelomice netočni, tako da se Marićev rad ne može koristiti kao ozbiljno vrelo. Prvi cjelovit i metodološki sustavan pregled donosi Bernarda Perc u disertaciji *Beiträge zur Verbeitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in Donauländern in Römerzeit*, München 1968. Podnaslov (*mit besonderer Berücksichtigung des Quellenmaterials aus dem Gebiet des heutigen Staates Jugoslawien*) govori da pregled obuhvaća spomenike s područja bivše jugoslavenske države. Važno je da rad donosi, osim sumarnog pokušaja preliminarne sinteze, i katalog spomenika.

Naredne se godine pojavio korpus Ladislava Vidmana, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae* – SIRIS, Berlin, 1969., koji obuhvaća i sve tada poznate epigrafske spomenike s našega područja posvećene Izidi i Serapisu. U svoj korpus Vidman nije uključio natpise s teofornim imenima.

Moj rad *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, objelodanjen u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu*, IX, knjiga 7, 1972., 5–102, osim pregleda spomenika po geopolitičkim cjelinama, donosi i prvi pokušaj da se pojava egipatskih bogova na ovome području razmatra u kulturalnom i sociološkom kontekstu. Otvorena su pitanja nositelja kultova, putova njihova dolaska na ovo tlo, njihova društvenog položaja; otvoreno je i pitanje odnosa egipatskih kultova prema autohtonim božanstvima kao i prema drugim istočnim vjerovanjima što se javljaju istodobno na istome prostoru. Na žalost, manjka slikovna sastavnica.

Knjiga Envera Imamovića *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977., u petom poglavlju razmatra nazočnost orijentalnih kultova. Unutar tog poglavlja dva su stavka posvećena Izidi (str. 257–260) i Serapisu (str. 261–263). U kataloškom dijelu brojevi 212 i 213 po-

svećeni su Izidi, odnosno Serapisu. Kao što će se vidjeti, time nisu obuhvaćeni svi izidinski tragovi na bosanskohercegovačkom tlu.

Spomenici jadranskog područja obuhvaćeni su sustavnim kataloškim inventarom Marie–Christine Budischovsky, *La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique*, I, *Inscriptions et monuments*, koji je objelodanjen kao broj 61 niza EPRO u Leidenu 1977. Ovom dragocjenom pregledu može se prigovoriti jedino to da svi spomenici nisu obrađeni jednakim marom i jednakim kriterijem. Dok su neki opisani i razmatrani temeljito, drugi su tek spomenuti.

U mojoj knjizi *Les religions orientales dans la Pannonie romaine – partie en Yougoslavie*, tiskanoj u istom nizu EPRO kao svezak 80, u Leidenu 1980., egipatski tragovi na tlu panonskoga dijela bivše Jugoslavije tvore I. poglavlje (str. 1–75, s tablama 1–14). Osim kataloškog pregleda spomenika, razmatraju se i pitanja vjernika, svećenika, svetišta i posebice naravi božanstava na temelju epigrafskih i ikonografskih danosti. Metodološki postupak ondje nazočan bit će i ovdje djelomice primijenjen.

Naposlijetku, valja spomenuti da je Jean Leclant u časopisu *Orientalia*, što ga izdaje Pontifikalni biblijski institut u Rimu, od 1958. do danas sustavno pratio nalaze s našeg područja u vezi s egipatskim kultovima, pod naslovom *Découvertes des objets égyptiens et égyptisants hors d’Egypte*. Zadnji je takav prikaz objelodanjen u sv. 64/3 *Orientalia* za godinu 1995.

Osim ovih cjelovitih ili djelomičnih pokušaja prikazbe egipatskih tragova na našem području, objelodanjeno je i nekoliko studija što se odnose na problematiku određenih spomenika ili spomeničkih skupina, od kojih se posebice ističu radovi Mate Suića o orijentalnim pa i egipatskim tragovima u Zadru i njegovoj okolici, te Nenada Cambija o nekim spomenicima u Dalmaciji. S tim ćemo se radovima zacijelo susretati u slijedu našeg razmatranja.

Do sada nekoliko puta uporabih sintagmu »naše područje«. Ostaje da taj pojam potanje odredim.

Tragove koji nas zanimaju želio sam pratiti po stanovitoj geopolitičkoj cjelini, onakvoj kakva se oblikovala u antici, ali vodeći istodobno računa i o današnjim granicama i državnim cjelinama. Uzeo sam stoga kao prostorni okvir pojam rimskoga Ilirika.

Takvom se omeđenju mogu naći i zamjerke, ali ga je moguće i braniti.

Ilirik kao provincija postoji kratko vrijeme. Na njegovu prostoru ubrzo nastaje provincija Dalmacija, dok mu sjeverniji dijelovi pripadoše novim provincijama Panoniji Superior i Panoniji Inferior. Usprkos takvoj podjeli, pojam Ilirika opstaje za čitava trajanja Rimskoga Carstva. Ako ne u užem smislu administrativna, on ostaje geopolitička cjelina, s jedinstvenom carinom, tzv. *vectigal Illyrici*, povezana i nizom drugih financijskih, upravnih, trgovinskih i vojnih veza.

S današnjeg zrenika pojam Ilirika ipak najcjelovitije obuhvaća sve povijesne hrvatske zemlje, osim Istre, koja je rano izdvojena i pripojena X. regiji. U njegovu su dakle opsegu, osim Istre, čitavo područje današnje hrvatske države, zatim čitava Bosna i Hercegovina i čitav Srijem. Od nehrvatskih zemalja uključen je na sjeverozapadu onaj dio Slovenije što je pripadao Gornjoj Panoniji, a isključen dio pripadajući Noriku. Na istoku su uključena rubna područja Srbije, Sandžaka i Kosova koja bijahu dijelom rimske Dalmacije.

A sada o tome što je obuhvaćeno pojmom Izidina traga.

Riječ trag upotrijebio sam namjerno, zbog širine pojma koji označuje. Trag može biti djelo što brazda stoljeća, a trag mogu biti i stope na pijesku što ih prvi vjetar prekriva.

Tako je i s predmetom zanimanja ovog teksta.

U njemu su pribilježeni spomenici koji su na bilo kakav način u svezi s egipatskim kultom. Narav tih veza vidim na tri razine.

Na prvoj su spomenici što nedvosmisleno svjedoče o vjeri, o kultu, o odanosti egipatskim bogovima. To su posvetni i zavjetni natpisi, na jednoj strani, i likovne prikazbe bogova, na drugoj, ponajprije one što izgledom i značenjem upućuju na to da su bile predmetom štovanja.

Na drugoj su razini mali kipići bogova, šauabtiji, amuleti koji mogu također svjedočiti o vjeri, ali mogu isto tako biti korišteni kao amuleti u svezi s magijom, bez stvarne veze s kultom čijoj figuraciji pripadaju i iz čijeg su konteksta proizašli.

Na trećoj su razini prikazbe figurativne naravi koje jesu u vezi s egipatskim kultom, ali koje mogu biti korištene i kao puki dekorativni motiv ili imati posve novu svrhu. Takve se prikazbe mogu naći na raznim javnim građevinama, nadgrobnim spomenicima, kao i na dijelovima namještaja.

Po strani prebiva još jedan mogući motiv uvoza predmeta egipatskoga podrijetla i kultne naravi. To je kolekcionarski nagon. Claudia Dolzani dokazala je, na jednom predmetu iz Akvileje, da se već u antici skupljaju predmeti iz egipatske starine.¹

Ipak, sve to ubrajam u pojam Izidina traga, jer vjersku sferu nije ni moguće izričito odijeliti od kulturalne. Za neki predmet, rekoh, nije lako kazati svjedoči li o vjeri, ili je tek svjedok nekog običaja, ukusa, navike. Zračenje stanovitih kulturnih pa i kulturalnih zasada, ako su snažne i djelatne, prenosi se izvan kruga njihova užeg određenja. Upravo u snazi tog zračenja,

---

¹ Dolzani 1977., 127–129. Autorica potvrđuje mišljenje o kolekcionarskoj svrsi egipatskog spomenika nadenog u Akvileji, posebice u pločici od crnog bazalta na kojoj su dva prikaza božice Bastet: jedan je prikazuje kako sjedi, drugi kako stoji, a uz njih je hijeroglifski tekst koji kaže »Bastet od pozlaćenog drva, visina 3 dlana i 2 prsta«, »Bastet od crnog kamena, visoka tri kuba«, što daje oko 150 cm. To je, dakle, arhivska, inventarska tablica iz nekog hrama, vjerojatno hrama božice Bastet, koja popisuje kipove u hramskom posjedu. Izvan Egipta ona ne može imati druge namjene doli kolekcionarske. Odvajanje od prvotne svrhe očituje se, kaže Dolzanijeva, i u rezu pločice, koja je očito isječak iz veće cjeline.

preko granica užega smisla i namjene, očituje se moć nekog duhovnog fenomena.

Dubinu izidinskog traga ne treba, dakle, vidjeti samo u broju vjernika i nazočnosti predmeta izričito kultne namjene. Ta se dubina očituje i u činjenici da jedan car uzima upravo egipatske sfinge kako bi iskazao zamisao svoje božanstvenosti, da ljudi vjeruju u magijsku moć nekog egipatskog kipića ili amuleta, da izidinska ili egipatska figuracija prodire i u dekorativne namjene, dakle u široki raspon ukusa, u široko područje kulture.

Rasporedom sadržaja ovaj je rad zamišljen kao triptih. Kao što u triptihu često i biva, središnji je dio najveći, dok su bočna dva uža.

Prvi dio slika obrisu putova kojima su Izida i bogovi njezina kruga dospjeli u Rim, što se s njima u Rimu zbivalo i kako su se dalje proširili po drugim provincijama Carstva.

Srednji je popis izidinskih tragova na području Ilirika. Kataloški obuhvaća sve predmete ili spomenike, na bilo koji način vezane uz egipatske kultove. Obuhvaća i nekoliko, istina mali broj, spomenika čija je veza s izidinskim tragovima dvojbena. Uz svaki od spomenika nazočni su epigrafički, ikonografski, sociološki i teološki izvodi. To će gdjekad dovesti i do stanovitih ponavljanja, ali njih će opravdati želja da izvodi uz svaki od spomenika budu što bolji i potpuniji. U odnosu na prvo izdanje (1997) taj je dio prerađen i proširen. Odustao sam od teritorijalnog slijeda spomenika i prihvatio tematski slijed, koji bolje profilira nazočnost egipatskog kulta i njegovih različitih pojavnosti.

Treći dio razmatra u zaključku odnose ljudi i bogova, kako se oni ukazuju preko spomenika našeg područja. On, dakako, ne će zanemariti ni odnose među bogovima, pa ni one među ljudima koji se tim bogovima obraćaju. U tom se dakle dijelu, na temelju ne osobito velikog uzorka, pokušava utvrditi tko su bili izidinski vjernici na području Ilirika, njihova pripadnost

pojedininim socijalnim skupinama, njihovo narodnosno podrijetlo. Osobita se pozornost obraća tragovima odnosa domorođakoga ilirskog stanovništva prema egipatskim bogovima. Na temelju dostupnih podataka također se pokušava razaznati što su egipatski bogovi i egipatski kulturni predmeti značili ljudima koji su se njima obraćali i koji su takve predmete posjedovali.

Odnosi među bogovima također zaokupljaju našu pozornost. To se razmatranje događa na dvije razine. Na prvoj se pokušavaju utvrditi odnosi unutar božanstava egipatskog podrijetla, njihova unutarnja hijerarhija, pa i raspored i raspodjela uloga. Na drugoj se razini prati odnos egipatskih vjerskih zasada prema rimskim vjerskim odrednicama, među kojima dominira carski kult, zatim prema drugim istočnim kultovima, pri čemu se zamjećuju naznake koje se razlikuju od nekih uvriježenih gledanja i, konačno, odnos prema autohtonom ilirskom kultu, gdje su zamjetne brazde posebnih suglasja.

U svemu, ne ću zanemariti ni obrt ni umjetnost. Jer, svaki predmet o kojem se govori u ovoj knjizi proizvod je bilo malog, skromnog obrta, bilo velike umjetnosti. Na toj razini razaznaju se i ikonografske odrednice, kao i odrednice ukusa i umijeća, što je također oblik dijaloga između ljudi i bogova.